

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van pandrecht op cognossementen

Maanen, M.A.W. van; Claringbould, M.H.

Citation

Maanen, M. A. W. van, & Claringbould, M. H. (2017). Aspecten van pandrecht op cognossementen. *Nederlands Tijdschrift Voor Handelsrecht*, 2017(1), 1-12. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49123>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49123>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Mr. M.A.W. van Maanen en prof. mr. M.H. Claringbould*

Aspecten van pandrecht op cognossementen

Dit artikel spitst zich met name toe op de vraag of de bank van de koper een pandrecht verkrijgt op het cognossement dat aan de order van de bank is uitgesteld. Het gaat dan om een pandrecht op het in het cognossement belichaamde recht op aflevering van de zaken. De koper/pandgever kan niet een pandrecht vestigen op een cognossement aan de order van zijn bank. De koper kan immers het ordercognossement dat door zijn bank wordt gehouden, niet voorzien van het vereiste endossement om dat pandrecht te vestigen op het cognossement. De oplossing om de bank toch zekerheid te verschaffen is de constructie van een rechtstreeks pandrecht op de zaken als vermeld in het cognossement. Dat kan doordat partijen levering van de zaken door 'traditio longa manu' afspreken. De bank die cognossementhouder is, gebruikt het cognossement als legitimatiepapier en zij heeft jegens de vervoerder het exclusieve recht op aflevering van de zaken. Er wordt 'door het cognossement' heen gekeken en er wordt buiten het cognossement om rechtstreeks een vuistpandrecht op de zaken zelve gevestigd. Diezelfde benadering kan worden toegepast bij het gebruik van 'electronic bills of lading' (e-Bs/L). Tot slot wordt opgemerkt dat de *lex destinationis* van toepassing is op de vraag of een Nederlandse pandhouder zijn zekerheidsrechten op de vervoerde zaken onder cognossement geldend kan maken.

1. INLEIDING

1.1. In dit artikel wordt een aantal aspecten van het pandrecht op cognossementen behandeld. Hier ontmoeten het goederenrecht van Boek 3 BW en het 'natte' recht van Boek 8 BW elkaar. In de praktijk blijkt dat deze ontmoeting geregeld tot vragen aanleiding geeft. In dit artikel willen wij een aantal van die vragen adresseren. Onze ervaring is dat de bankfinancieringspraktijk in geval van stomende zaken zich met name richt op cognossementen aan order. Deze zijn makkelijk verhandelbaar en als zekerheid, zoals we zullen zien, relatief eenvoudig te vestigen. Hieronder wordt dat verder uitgewerkt en toegelicht. Eerst wordt in par. 2 ingegaan op de algemene, wettelijke eisen van het pandrecht in Boek 3 BW. In par. 3 wordt het cognossement, met name toegespitst op het cognossement aan order, behandeld. In par. 4 wordt stilgestaan bij een aantal algemene regels over het pandrecht op het recht tot aflevering van de zaken vervoerd onder het cognossement aan order. In par. 5 komt een specifiek probleem, namelijk het cognossement aan order en pandrecht op 'inbound' zaken aan de orde. In par. 6 maken we een uitstapje naar de elektronische cognossementen en het pandrecht op de zaken. De bijdrage is niet volledig indien niet tevens een paar algemene opmerkingen gemaakt worden over het op het pandrecht toepasselijke IPR-goederenrecht (par. 7). We sluiten af met een korte conclusie (par. 8).

2. PANDRECHT ALGEMEEN

2.1. Volgens de wettelijke definitie van art. 3:227 BW is het pandrecht een beperkt recht strekkende om op de daaraan onderworpen goederen een vordering tot voldoening van een geldsom bij voorrang boven andere crediteuren te verhalen. Pandrecht kan worden gevestigd op alle voor overdracht vatbare goederen die geen registergoed zijn, art. 3:227 en 3:228 BW. De algemene eisen van vestiging van het pandrecht zijn volgens art. 3:98 juncto 3:84 BW (i) beschikkingsbevoegdheid van de pandgever, (ii) geldige titel (een verbintenis tot verschaffing van zekerheid) alsmede (iii) (een) vestiging(shandeling). De wettelijke eisen voor vestiging verschillen in geval van roerende zaken of vorderingen op naam. Een zogenaamd vuistpand op roerende zaken wordt gevestigd door de zaak in de macht van de pandhouder of van een derde te brengen, art. 3:236 lid 1 BW. Deze regel geldt ook voor rechten aan toonder of order. Rechten aan toonder of order worden verpand door het toonderpapier of orderpapier in de macht van de pandhouder te brengen. Voor verpanding van een recht aan order is bovendien endossement vereist, art. 3:236 lid 1 BW.¹

Bezitloos pand op roerende zaken wordt gevestigd bij (a) authentieke akte of (b) geregistreerde onderhandse akte zonder dat de zaak uit de macht van de pandgever wordt gebracht, art. 3:237 lid 1 BW.

* Mr. M.A.W. van Maanen is advocaat bij Van Traa Advocaten te Rotterdam en redacteur van dit tijdschrift. Prof. mr. M.H. Claringbould is advocaat bij Van Traa Advocaten te Rotterdam en hoogleraar zeerecht aan de Universiteit Leiden. Zij danken Huibert Logmans voor de vruchtbare gedachteswisselingen met hen over het onderwerp. Vanzelfsprekend zijn de auteurs verantwoordelijk voor de in dit artikel uiteengezette ideeën waarbij Logmans niet geacht wordt het met alles eens te zijn.

1. Voor de vraag of het mogelijk is een stil pandrecht te vestigen op een recht aan toonder of order, zie par. 4.2.

De vestigingshandeling bij het pandrecht op vorderingen op naam kent ook twee mogelijkheden, vgl. art. 3:236 juncto 3:94 lid 1 en 3:239 BW. Bij een zogenaamd openbaar pand vindt vestiging plaats door (a) een daartoe bestemde authentieke of onderhandse akte en (b) mededeling daarvan aan de debiteur van de vordering. In geval van een zogenaamd stil pand geschiedt de vestigingshandeling (a) bij authentieke akte of *geregistreerde* onderhandse akte (b) *zonder* mededeling daarvan aan de debiteur van de verpande vordering, art. 3:239 lid 1 BW. Sedert de invoering van het huidige BW in 1992 heeft de Hoge Raad door middel van een reeks arresten over het pandrecht op vorderingen op naam een doordacht bouwwerk opgetrokken.²

3. HET COGNOSSEMENT

3.1. Voor deze bijdrage is met name van belang dat het cognossement aan order een zakenrechtelijk waardepapier is.³ Een zakenrechtelijk waardepapier is een verhandelbaar papier dat wordt afgegeven ter zake van een vorderingsrecht tot afgifte van roerende zaken.⁴ Zakenrechtelijke waardepapieren komen in omloop als zaken worden toevertrouwd aan bijvoorbeeld een vervoerder of een bewaarnemer. Deze verklaren in het papier welke zaken ze hebben ontvangen en weer beloven af te geven. Het papier bewijst de vordering tegen vervoerder of bewaarnemer tot onder meer uitlevering van de zaken. De kern van het zakenrechtelijke waardepapier is dat het vorderingsrecht tot afgifte door het papier wordt 'belichaamd'. Met uitsluiting van ieder ander heeft de houder van het papier recht op afgifte van de zaken. De houder van de zaken, meestal een vervoerder of een bewaarnemer, geeft de zaken eerst af na presentatie van het papier door de houder daarvan.

3.2. Het meest voorkomende en belangrijkste zakenrechtelijke waardepapier is het cognossement. De wetgever heeft in Boek 8 BW geen definitie van het cognossement opgenomen, maar een en ander willen overlaten aan de

doctrine.⁵ Grosso modo heeft het cognossement in het handelsverkeer drie functies: (i) ontvangstbewijs van de door de zeevervoerder ontvangen lading,⁶ (ii) bewijs van de voorwaarden van de vervoerovereenkomst, zoals te kennen uit het cognossement, tussen de vervoerder en de cognossementhouder⁷ en (iii) het belichaamt het exclusieve recht op aflevering van de lading door de zeevervoerder aan de recht- en regelmatige cognossementhouder.⁸

Met betrekking tot die laatste functie (iii) willen wij benadrukken dat het *exclusieve* recht op aflevering van de zaken tot stand komt door wetsduiding nu art. 8:441 lid 1 BW het woord 'uitsluitend' gebruikt. Immers, dat exclusieve recht tot aflevering van de zaken komt alleen toe aan de regelmatige cognossementhouder, tenzij hij niet op rechtmatige wijze houder is geworden. Als sequeel van dit wettelijke exclusieve recht op aflevering bepaalt art. 8:481 lid 1 BW dat de cognossementhouder *verplicht* is, voordat hij de zaken heeft ontvangen, het cognossement van kwijting te voorzien en aan de vervoerder af te geven. Zoals bekend gelden deze wettelijke vereisten niet voor de zeevrachtbrief (sea waybill). Dit alles maakt het cognossement tot een waardepapier: met het cognossement houdt de recht- en regelmatige cognossementhouder als enige grip op de lading.⁹

Hier past nog een belangrijke opmerking, temeer nu dit artikel mede gaat over de goederenrechtelijke betekenis van het cognossement. Een vervoerder onder cognossement heeft in principe niets van doen met die goederenrechtelijke kant van het cognossement. Hij moet de lading afgeven aan de regelmatige houder van het cognossement¹⁰ zonder zich maar te hoeven afvragen in welke hoedanigheid deze houder het cognossement en meer in het bijzonder het in dat cognossement belichaamde recht op aflevering van de zaken houdt: als rechthebbende die dat recht voor zich zelf houdt ('bezitter'; art. 3:107 lid 1 BW), of als pandhouder ten titel van pand.¹¹ Slechts een heel enkele keer speelt de goederenrechtelijke kant van het cognossement een rol voor de vervoerder,

2. Zie het overzicht van HR-arresten in W.G. Huijgen, *Tekst & Commentaar Burgerlijke Wetboek*, Deventer: Wolters Kluwer 2015, art. 3:239 BW, aant. 2.
3. Vgl. uitvoerig over het cognossement als waardepapier M. Spanjaart, *Vorderingsrechten uit cognossement* (NTHR-reeks, deel 18), Zutphen: Uitgeverij Paris 2012 (hierna: Spanjaart 2012), p. 179-223.
4. Voorbeelden van andere waardepapieren dan het cognossement zijn de ceel (art. 7:607 BW), het CT-document (art. 8:44 BW), de delivery order (art. 8:482 BW) en het binnenvaartcognossement (art. 8:916 BW).
5. M.H. Claringbould, 'Het cognossement', in: W.J.G. Oosterveen e.a., *Vervoersrecht in Boek 8 BW* (Preadvies van de Vereniging 'Handelsrecht' en Nederlandse Vereniging voor Zee- en Vervoersrecht), Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1997, p. 129.
6. Vgl. art. 8:399 BW.
7. Zolang het cognossement echter nog in handen van de afzender (de contractuele wederpartij van de vervoerder) is, wordt de verhouding tussen die partijen beheerst door de oorspronkelijk tussen partijen gesloten vervoerovereenkomst (bijvoorbeeld de boeking of een bevrachtingsovereenkomst) en niet door de bedingen van het cognossement, art. 8:410 BW. De oorspronkelijke vervoerovereenkomst gaat dan boven het cognossement, art. 8:441 lid 2 laatste zin BW.
8. Art. 8:441 lid 1 BW legt de basis voor deze functie: 'Indien een cognossement is afgegeven, heeft uitsluitend de regelmatige houder daarvan, tenzij hij niet op rechtmatige wijze houder is geworden, jegens de vervoerder onder het cognossement het recht aflevering van de zaken overeenkomstig de op de vervoerder rustende verplichtingen te vorderen; (...)'.⁹
9. M.H. Claringbould, 'Het cognossement geeft grip op de lading, HR 29 november 2002 (Ladoga 15)', in: P.J.M. von Schmidt auf Altenstadt e.a. (red.), *Middelen voor Meijer. Liber Amicorum mr. R.S. Meijer*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 56-57: 'Artikel 8:441 BW is een lex specialis'.
10. Wie regelmatig cognossementhouder is, kan de vervoerder zelf opmaken uit het aan hem gepresenteerde cognossement; zie o.a. HR 27 januari 1995, ECLI:NL:HR:1995:ZC1624, NJ 1997/194, m.nt. M.H. Claringbould, punt 2; S&S 1995/40 (*Heliopolis Star*).
11. Zie ook H. Logmans, *Zekerheid op lading. Pandrecht en retentierecht op roerende zaken en cognossement in het handelsverkeer* (diss. Rotterdam; NTHR-reeks, deel 14), Zutphen: Uitgeverij Paris 2011 (hierna: Logmans 2011), p. 287 en de aldaar in noot 76 genoemde literatuur en H. Logmans, 'De vermogensrechtelijke koers van het cognossement', *MvV* 2013, afl. 11 (hierna: Logmans 2013), p. 318-319.

namelijk als een koper van de lading beweert dat de regelmatige cognossementhouder niet op rechtmatige wijze houder is geworden. Cleveringa geeft als voorbeeld dat een dief het cognossement heeft gestolen.¹² Claringbould vat die passage van Cleveringa samen met de woorden:

‘Kort gezegd, de vervoerder mag altijd afleveren aan de regelmatige cognossementhouder tenzij er harde bewijzen op tafel liggen dat die regelmatige houder geen rechtmatige houder is.’¹³

Ook bij een dubbele verkoop van de lading kan er twist ontstaan over de vraag of de eerste koper die het cognossement heeft ontvangen en regelmatig houder is geworden, ook rechtmatig houder is geworden. Als het cognossement was overgedragen aan de eerste koper onder de ontbindende voorwaarde van niet-betaling (en die eerste koper betaalt niet), dan is bij de ontbinding van de koopovereenkomst het recht op aflevering, zoals belichaamd in het cognossement, gebleven bij de verkoper en kan de verkoper dat recht aan de tweede koper hebben overgedragen.¹⁴

Samengevat: normaal gesproken heeft een vervoerder niets van doen met de goederenrechtelijke kant van een cognossement. Alleen als een ander dan de regelmatige cognossementhouder ‘piept’ dat die houder niet op rechtmatige wijze houder is geworden, zal de rechter – in kort geding – zich moeten verdiepen niet alleen in de vraag wie rechtmatig cognossementhouder is maar ook in de vraag wie eigenaar of pandhouder van de lading is (geworden). Die goederenrechtelijke kwestie gaat een vervoerder heus niet oplossen.

In het verlengde hiervan menen wij ook dat de vordering tot aflevering niet zonder meer bezit of macht over de zaak geeft. Dit hangt af van de onderliggende goederenrechtelijke verhouding waarbij de cognossementhouder partij is. Een ontvangstexpediteur/cognossementhouder is gerechtigd tot aflevering jegens de zeevervoerder. Die ontvangstexpediteur heeft dat recht op aflevering ten titel van lastgeving overgedragen gekregen van zijn opdrachtgever (meestal de koper van de lading) zonder dat de ontvangstexpediteur het bezit of de eigendom van die lading heeft verkregen of dat – bij een ladingschade – de ‘vervangende zak met geld’ in zijn vermogen valt.¹⁵

Een koper onder eigendomsvoorbehoud¹⁶ tevens cognossementhouder is tot de vervulling van de (opschortende) voorwaarde houder voor de vervreemder.¹⁷ Eerst door de vervulling van de voorwaarde (veelal betaling van de

koopprijs) wordt de verkrijger bezitter en onvoorwaardelijk eigenaar van de stomende zaken.¹⁸

3.3. Nu weer terug naar die goederenrechtelijke kant van het cognossement. Door middel van levering van het cognossement kunnen de daarin vermelde zaken op eenvoudige wijze geleverd worden. Art. 8:417 BW meldt dat levering van het cognossement geldt als levering van zaken:

‘Levering van het cognossement vóór de aflevering van de daarin vermelde zaken door de vervoerder geldt als levering van die zaken.’

Het cognossement is vooral van belang omdat het kan worden gebruikt voor de levering van zaken in de internationale handelskoop. Met name bij een C(I)F-koop is gebruikelijk dat tegen overgave van documenten (waaronder het cognossement) wordt betaald door middel van documentair incasso of krediet. De koper betaalt tegen presentatie althans overgave van de documenten (documentenkoop). Op die manier kan hij later aflevering van de zaken verkrijgen van de vervoerder. Hij kan de zaken ook doorverkopen tegen levering van de documenten. De opvolgend cognossementhouder heeft immers bij uitsluiting het recht op aflevering tegen presentatie van het cognossement.

3.4. De Nederlandse wet kent drie soorten cognossementen, namelijk het naam-, order- en toondercognossement.¹⁹ Of sprake is van een cognossement op naam, aan order of aan toonder is een kwestie van uitleg. Bij een naamcognossement staat de naam van de ‘consignee’ expliciet vermeld in het daartoe bestemde vakje. Het cognossement op naam diskwalificeert zich hiermee om gebruikt te worden in de commodityhandel waar de gemakkelijke verhandelbaarheid van documenten en daarmee de onderliggende zaken een belangrijk element is. Immers, in geval van een cognossement op naam kan het cognossement slechts ‘verhandeld’ worden door cessie volgens art. 3:94 BW. Dat werkt niet in de praktijk waarover hieronder meer. Bij een ordercognossement kan het cognossement aan de order van de ‘shipper’ (afzender) worden uitgegeven. Gangbaarder bij het ordercognossement is dat in de ‘consignee-box’ een naam van een andere partij is aangeduid dan de ‘shipper’. Indien het cognossement aan de order van deze ‘consignee’ luidt, kan deze laatste het cognossement endosseren en overgeven aan een derde. Dat kan door middel van een endossement aan de order van die derde en overgeven van het papier

12. R.P. Cleveringa, *Zeerecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1961, p. 621-622.

13. M.H. Claringbould, *Het schip en zijn cognossementen* (oratie Leiden), Deventer: Kluwer/W.E.J. Tjeenk Willink 1996 (hierna: Claringbould 1996), p. 23-24.

14. M.H. Claringbould, ‘Het cognossement in het goederenrecht’, in: A. Eyffinger e.a. (red.), *Van Beheering, goederenrechtelijke beschouwingen*, Deventer: Gouda Quint 1998, p. 27-28, daar wordt ook besproken: Rb. Rotterdam (pres.) 24 januari 1992, *S&S* 1992/66 (*Dmitriy Donskoy*).

15. Zie HR 27 januari 1995, ECLI:NL:HR:1995:ZC1624, *NJ* 1997/194, m.nt. M.H. Claringbould, punt 7; *S&S* 1995/40 (*Heliopolis Star*).

16. Art. 3:91 en 3:92 BW.

17. Rb. Rotterdam 18 november 1999, *S&S* 2000/79.

18. *Parl. Gesch. BW Inv. Boek 3*, MvA II, p. 1238.

19. Art. 8:412 BW bepaalt: ‘1. Het cognossement wordt gedateerd en door de vervoerder ondertekend en vermeldt de voorwaarden waarop het vervoer plaatsvindt, alsmede de plaats waar en de persoon aan wie de zaken moeten worden afgeleverd. Deze wordt, ter keuze van de afzender, aangegeven hetzij bij naam of andere aanduiding, hetzij als order van de afzender of van een ander, hetzij als toonder. 2. De enkele woorden “aan order” worden geacht de order van de afzender aan te geven.’

aan die derde. Het cognossement blijft dan een cognossement aan de order van die derde. De consignee kan het cognossement ook in blanco endosseren en het papier overgeven aan de derde; het cognossement wordt in dat geval een cognossement aan toonder. Strikt genomen blijft dit in blanco geëndosseerde cognossement aan order een ordercognossement. Immers, de houder van dit cognossement kan zelf boven de handtekening van de endossant de sacrale woorden 'voor mij aan X (de geëndosseerde) of order' zetten om het cognossement weer tot een gaaf ordercognossement te maken. Dat laatste gebeurt in de praktijk nooit; daarom is het goed te verdedigen om dit in blanco geëndosseerde ordercognossement als een cognossement aan toonder te behandelen.²⁰ Wij noemen het hierna gewoon een cognossement aan toonder. Trouwens, in de praktijk wordt (vrijwel) nooit direct een cognossement aan toonder uitgegeven.²¹

Over de levering van het cognossement bepaalt art. 8:416 BW dat de levering plaatsvindt op de wijze als aangegeven in afdeling 2 titel 4 Boek 3 BW. De levering van een cognossement aan order vindt plaats door bezitsverschaffing en endossement als omschreven in art. 3:93 BW. Zoals volgt uit art. 3:93 BW wordt een cognossement aan toonder geleverd door de enkele bezitsverschaffing. Deze in de handelspraktijk makkelijk te vervullen eisen maken beide typen gemakkelijk verhandelbaar en kwalificeren beide typen cognossementen als waardepapier.

Levering van het cognossement op naam vereist een akte van cessie en mededeling daarvan aan de debiteur (art. 3:94 BW). Echter, de jurisprudentie staat toe dat de afzender het cognossement aan de naamgeadresseerde door toezending of overgave ter hand stelt waarbij de akte achterwege blijft.²² In geval van een eventuele volgende levering door deze naamgeadresseerde moeten wel de eisen van art. 3:94 BW gevolgd worden. Van de eerder genoemde gemakkelijke overdraagbaarheid is in het laatste geval dan geen sprake meer. Ons inziens heeft het naamcognossement zijn functie als waardepapier dan verloren.²³

4. PANDRECHT OP HET RECHT OP AFLEVERING EN PANDRECHT OP DE ZAKEN VERVOERD ONDER COGNOSSEMENT

4.1. Zoals aangegeven, wordt een recht aan toonder verpand door het papier te brengen in de macht van de pandhouder. Voor verpanding van een recht aan order is bovendien endossement vereist (art. 3:236 lid 1 BW). Uit het endossement hoeft overigens niet te volgen dat een vordering aan order wordt verpand. De cognossement- en pandhouder is jegens de vervoerder als volledig

rechthebbende gelegitimeerd. Immers, uit het cognossement kan de vervoerder zelf opmaken dat de betreffende houder van het cognossement de regelmatige houder is. In de vraag of deze regelmatige cognossementhouder dit cognossement ook op rechtmatige wijze (ten titel van koop, van pand of van lastgeving of van een al dan niet beschikkingsbevoegde) heeft verkregen, is de vervoerder niet geïnteresseerd. Hij mag en moet de lading afgeven aan de regelmatige cognossementhouder, tenzij er over dat rechtmatige houderschap door een derde wordt 'gepiept'; zie onze opmerkingen in par. 3.2.

In zijn verhouding tot de pandgever zal de cognossement- en pandhouder zijn rechten slechts als pandhouder mogen uitoefenen. De regels voor de vestiging van het pandrecht stemmen overeen met art. 8:416 juncto 3:93 BW betreffende de levering van een cognossement aan order (en toonder).

Wat is het precieze object van het pandrecht? Is dat nu het papier, zijn dat de zaken of is dat het recht op aflevering van de zaken?²⁴ Bij het pandrecht op het cognossement gaat het om verpanding van *rechten* aan toonder of order. De essentie van het cognossement is dat het cognossement het exclusieve recht op aflevering van zaken door de zeevervoerder aan de cognossementhouder belichaamt. Het papier *sec* is naar onze mening niets anders dan een vastlegging van dat exclusieve recht. De wet spreekt in art. 3:236 lid 1 BW ook uitdrukkelijk van verpanding van *rechten* aan toonder of order. Het gaat derhalve niet om verpanding van het papier, maar om vestiging van pandrecht op de rechten die het papier (het cognossement) vertegenwoordigt.

Maar uiteindelijk gaat het om het pandrecht op de zaken. Of de cognossement-/pandhouder van het recht op aflevering van de zaken ook pandhouder is van de zaken, is afhankelijk van de onderliggende verpandingsafspraken tussen pandhouder en pandgever en vestiging van het pandrecht op de zaken zelf.²⁵ De zaken moeten overeenkomstig art. 3:236 BW dan in de macht worden gebracht van de pandhouder of van een derde omtrent wie partijen zijn overeengekomen. Die derde kan de vervoerder zijn. Bij het pandrecht op de zaken is het houderschap van het cognossement wel van belang. De cognossementhouder heeft immers het exclusieve recht op aflevering van de zaken jegens de vervoerder en daarmee grip op de zaken. Dit recht op aflevering is daarmee behulpzaam bij het pandrecht op de zaken. Door uitoefening van het recht op aflevering (inning²⁶) kunnen de zaken verder in zijn macht worden gebracht.

Zoals al opgemerkt in par. 3.2 heeft de vervoerder niets van doen met de goederenrechtelijke kant van het houderschap van dat in het cognossement belichaamde recht op aflevering. Of de recht- en regelmatige cognossementhou-

20. Zie ook Claringbould 1996, p. 12-14.

21. Zie ook HR 27 januari 1995, ECLI:NL:HR:1995:ZC1624, NJ 1997/194, m.nt. M.H. Claringbould, punt 2; S&S 1995/40 (*Heliopolis Star*).

22. Zie bijvoorbeeld HR 22 september 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA7200, NJ 2001/44, m.nt. K.F. Haak; S&S 2001/37 (*Eendracht*) en HR 29 november 2002, ECLI:NL:HR:2002:AE8458, NJ 2003/374, m.nt. K.F. Haak; S&S 2003/62 (*Ladoga 15*).

23. Zie uitvoerig over deze kwestie HR 27 januari 1995, ECLI:NL:HR:1995:ZC1624, NJ 1997/194, m.nt. M.H. Claringbould, punt 3; S&S 1995/40 (*Heliopolis Star*) alsmede Spanjaart 2012, p. 195-197.

24. Vgl. R. Zwitter, *De rol van het cognossement als waardepapier in het handelsverkeer* (NTHR-reeks, deel 17), Zutphen: Uitgeverij Paris 2012 (hierna: Zwitter 2012), p. 227-228.

25. Dit komt verder aan de orde in par. 5.4 en 5.5. Hier volstaan we met een paar inleidende opmerkingen.

26. R. Zwitter, *Order- en toonderpapieren* (Monografieën BW, deel A28), Deventer: Kluwer 2006 (hierna: Zwitter 2006), p. 86.

der nu als ‘bezitter’ van dat recht op aflevering moet worden aangemerkt (de ontvangstexpediteur maar natuurlijk ook de koper/eigenaar van de zaken) of dat die cognossementhouder pandhouder is van dat recht op aflevering, gaat de vervoerder niet aan. Hij moet en mag de zaken – en bij ladingschade de ‘vervangende zak met geld’ – op grond van de wet (art. 8:441 BW) alleen afleveren aan de regelmatige cognossementhouder tenzij hij niet op rechtmatige wijze houder is geworden. Het gaat erom dat die recht- en regelmatige cognossementhouder als enige aflevering van de vervoerde zaken van de vervoerder (na presentatie van het cognossement en voor kwijting afgetekend; art. 8:481 BW) kan verkrijgen. Of de cognossementhouder die zaken voor zichzelf houdt of voor een ander (bijvoorbeeld als pandhouder) regardeert de vervoerder niet. Evenmin is het van belang of die cognossementhouder het recht op aflevering bezit dan wel – ten titel van pand – houdt.

4.2. Volgens de wet bestaat slechts in het geval van een recht aan toonder de mogelijkheid om een *stil pandrecht* te vestigen. Anders dan art. 3:236 lid 1 BW, maakt art. 3:237 lid 1 BW geen melding van rechten aan order. Hieruit wordt wel afgeleid dat een recht aan order niet stil verpand kan worden. De (vermoedelijke) reden is dat een pandrecht op een orderpapier dat niet uit een endossement blijkt, onverenigbaar zou zijn met de aard van het orderpapier.²⁷ Volgens Schuijling leidt het weglaten van de rechten aan order in art. 3:237 BW tot een niet onbelangrijke beperking ten aanzien van roerende zaken waarvoor een cognossement (of ceel) aan order is of zal worden uitgegeven.²⁸ De vestiging van een stil pandrecht op een recht aan toonder geschiedt overigens door middel van een geregistreerde onderhandse akte of een authentieke akte.²⁹

Zoals al aangegeven in par. 3.4 blijft strikt genomen een in blanco geëndosseerd ordercognossement een cognossement aan order; dit cognossement wordt dus niet een ‘echt’ cognossement aan toonder. Maar met betrekking tot dat in blanco geëndosseerde cognossement aan order pleiten wij voor een praktische uitleg naar analogie van het wissel- en chequerecht. Immers, de wissel die ook het blanco endossement kent (art. 112 lid 2 WvK) maakt de wissel tot toonderstuk (art. 111 lid 3 en art. 113 lid 2 sub 3 WvK).³⁰ Hoewel een vergelijkbare regel voor het cognossement aan order in Boek 8 BW ontbreekt, is er, zoals al opgemerkt in par. 3.4, veel voor te zeggen het in blanco geëndosseerde ordercognossement gelijk te stellen met het toondercognossement. Voor de vervoerder maakt het immers niet uit welke hoedanigheid de cognossementhouder heeft, of dat nu is de houder van een cognossement aan order of aan toonder.

4.3. Een mooie illustratie van de problematiek van de vestiging van een pandrecht op de in het cognossement belichaamde rechten aan order is de ‘Heliopolis Star’.³¹ Damco had als verzendexpediteur van de Nederlandse veevoerhandelaar Van Meer het cognossement met betrekking tot vervoer van een lading veevoer van Rotterdam naar Alexandrië onder zich gekregen. Het cognossement was een cognossement aan de order van de Egyptische bank van de Egyptische kopers. De afzender en verkoper Van Meer staat vermeld in het vakje van de afzender van het cognossement. Damco houdt de cognossementen onder zich en verlangt van Van Meer betaling van nog openstaande vracht. Bij gebreke van die betaling geeft Damco opdracht aan de zeevervoerder niet uit te leveren anders dan tegen presentatie van het cognossement. Zij stelt dat zij op grond van de FENEX-condities een (retentie- en) pandrecht op het cognossement heeft verkregen. Van Meer gaat echter om Damco heen en geeft de vervoerder de opdracht om zonder cognossement uit te leveren aan de Egyptische kopers. De vervoerder gaat hiermee akkoord en levert daadwerkelijk uit aan de Egyptische kopers. Damco dagvaardt de zeevervoerder tot schadevergoeding. De Hoge Raad beslist echter dat Damco als ‘bloom’ houder geen rechten kan ontleen aan het cognossement. Het cognossement was niet aan haar order gesteld, noch was het cognossement door de met name genoemde Egyptische bank geëndosseerd en aan haar geleverd. Om dezelfde reden had Damco ook geen pandrecht verkregen op het in het cognossement belichaamde recht op aflevering van de vervoerde zaken. Het enkel feitelijk – ingevolge overeenkomst toegestaan – als pand onder zich houden van een ordercognossement vestigt dus niet een pandrecht op de in het cognossement belichaamde rechten.

5. HET COGNOSSEMENT AAN ORDER EN HET PANDRECHT OP ‘INKOMENDE’ (INBOUND) ZAKEN

5.1. Speciale aandacht vraagt de financiering van zogenaamde inkomende (inbound) zaken en de zekerheidsverschaffing door Nederlandse kopers aan de bank op basis van het cognossement. Het gaat om een handelskoop door een buitenlandse verkoper aan een Nederlandse koper. In de praktijk zijn de volgende gevallen met betrekking tot ordercognossementen mogelijk: (i) het cognossement is aan de order van de buitenlandse verkoper/afzender of diens bank, (ii) het cognossement is aan de order van de Nederlandse bank van de koper of (iii), komt in de financieringspraktijk minder vaak voor, het cognossement is aan de order van de Nederlandse koper. Met betrekking tot (i) zijn er wederom twee mogelijkheden. De verkoper of diens bank endosseert dit ordercognossement in blanco waarmee het een toondercognossement wordt. De vestiging van een pandrecht op dit cog-

27. B.A. Schuijling, *Levering en verpanding van toekomstige goederen* (diss. Nijmegen; Serie Onderneming en Recht, deel 90), Deventer: Wolters Kluwer 2016 (hierna: Schuijling 2016), p. 250 met verwijzing naar A.J. van der Lelij, *Levering van roerende zaken door middel van een zakenrechtelijk waardepapier* (diss. Groningen; Recht en Praktijk, deel 97), Deventer: Kluwer 1996 (hierna: Van der Lelij 1996), p. 188.

28. Schuijling 2016, p. 250.

29. Art. 3:98 juncto 3:237 lid 1 BW.

30. Claringbould 1996, p. 12-14.

31. HR 27 januari 1995, ECLI:NL:HR:1995:ZC1624, NJ 1997/194, m.nt. M.H. Claringbould; S&S 1995/40 (*Heliopolis Star*).

nossement aan toonder wordt uitgewerkt in par. 5.2. De tweede mogelijkheid is dat het ordercognossement wordt voorzien van een volledig endossement aan de order van de Nederlandse bank; in feite komen we dan bij situatie (ii) terecht. De vraag waar het in dit artikel eigenlijk om draait is of en hoe de Nederlandse bank een pandrecht op het cognossement verkrijgt dat aan zijn order is uitgesteld. Op welke wijze kan deze Nederlandse bank dit cognossement aan zijn order in pand verkrijgen van de Nederlandse koper die op grond van de kredietovereenkomst gehouden is tot verpanding van het cognossement tot zekerheid aan zijn bank? Problematisch is dat endossement en overgave van het cognossement door de Nederlandse koper/pandgever aan de Nederlandse bank als beoogde pandhouder als bedoeld in art. 3:236 lid 1 BW dan ontbreekt. De Nederlandse bank krijgt het cognossement immers rechtstreeks van de voorgaande, buitenlandse houder van het cognossement. Deze kwalificeert niet als pandgever.

5.2. Het vestigen van een pandrecht op een cognossement aan toonder en meer in het bijzonder op het recht op aflevering is juridisch gezien betrekkelijk eenvoudig. Overigens geldt dat ook voor het ordercognossement dat in blanco is geëndosseerd door de verkoper; daardoor is dat ordercognossement in feite een toondercognossement geworden (zie par. 3.4).

De verkoper stuurt het cognossement naar de bank die – na betaling van de koopprijs – het toondercognossement niet voor zichzelf houdt maar voor de koper. Het toondercognossement wordt geleverd door middel van bezitsverschaffing aan de koper die rechthebbende wordt van het in dat toondercognossement belichaamde recht op aflevering (art. 3:93 BW). Uit hoofde van de pandovereenkomst tussen de koper en de bank houdt de bank het toondercognossement mede voor zichzelf maar dan als pandhouder (art. 3:236 lid 1 BW).³²

Dit alles betekent dat de koper weliswaar juridisch rechthebbende op het recht op aflevering is geworden, maar dit recht heeft hij tegelijkertijd in pand gegeven aan zijn bank. In de externe relatie tot de vervoerder is alleen de bank gelegitimeerd het recht op aflevering van de zaken jegens de vervoerder uit te oefenen. Echter, in de interne relatie tot de pandgever is deze uiteindelijk rechthebbende op de vordering tot aflevering.

Nu het toondercognossement is geleverd en aldus is overgedragen aan de koper zijn ook de in dat toondercognossement genoemde zaken geleverd en in eigendom overgedragen aan de koper op het moment dat de Nederlandse bank het cognossement van de buitenlandse afzender of buitenlandse bank als opvolgende cognossementhouder accepteert en betaling van de koopprijs heeft plaatsgevonden (art. 8:417 BW).

Een belangrijk nadeel van deze constructie is dat de buitenlandse afzender/verkoper of de buitenlandse bank de vrijheid heeft om het cognossement in blanco te endosseren en het toonderpapier aan een derde in plaats van aan de Nederlandse bank te overhandigen. Het cognossement komt daarmee als onderpand niet in handen van de Nederlandse bank. Het cognossement wordt dan ‘omgeleid’. Dat is daarmee een reëel probleem bij de financiering van dergelijke inkomende zendingen. Deze constructie (cognossement aan de order van de verkoper of diens bank) is derhalve beperkt gangbaar in de Nederlandse financieringspraktijk op basis van cognossementen.

Bij een cognossement dat is uitgesteld aan de order van de bank of dat door de verkoper aan de order van de bank is geëndosseerd, is het vestigen van een pandrecht door de koper ten behoeve van de bank problematischer.

De wenselijke juridische constructie zou moeten zijn dat (i) de Nederlandse koper/pandgever rechthebbende wordt op het recht aan order tot aflevering van de zaken neergelegd in het cognossement en eigenaar van de in het cognossement vermelde zaken en (ii) de Nederlandse bank van de koper/pandgever een pandrecht op dat recht tot aflevering van de zaken belichaamd in het cognossement en de daarin vermelde zaken verkrijgt, op het moment dat de bank het cognossement van de buitenlandse verkoper of zijn buitenlandse bank onder zich krijgt en betaling van de koopsom heeft plaatsgevonden.

Het probleem is dat bij een ordercognossement aan de order van de bank de verkoper niet het bezit van het ordercognossement aan de koper verschaft want het ordercognossement luidt niet aan de order van die koper noch is dit cognossement aan de order van de koper geëndosseerd. En de koper kan alleen maar een pandrecht op het cognossement vestigen door een endossement van die koper aan de order van de bank of desnoods een endossement in blanco. Dat endossement ontbreekt nu juist. Logmans probeert deze kwestie op te lossen met behulp van de directe leer als neergelegd in art. 3:110 BW.^{33, 34}

Volgens Logmans gaat het om de directe leer omdat de Nederlandse koper/pandgever rechthebbende moet worden op het ordercognossement en op welke wijze het recht op aflevering overgaat op de koper als het cognossement door de buitenlandse verkoper of diens bank aan de Nederlandse bank als pandhouder wordt geëndosseerd. Logmans bepleit dat een ordercognossement ook door middel van bezitsverschaffing rechtstreeks wordt geleverd aan de koper waarbij de bank op grond van art. 3:110 BW het papier niet voor zichzelf houdt maar voor de koper als rechthebbende.³⁵ Tegelijkertijd houdt de bank het cognossement voor zichzelf in pand.

32. Logmans 2011, p. 299.

33. Art. 3:110 BW bepaalt: ‘Bestaat tussen twee personen een rechtsverhouding die de strekking heeft dat hetgeen de ene op bepaalde wijze zal verkrijgen, door hem voor de ander zal worden gehouden, dan houdt de ene het ter uitvoering van die rechtsverhouding door hem verkregen voor de ander.’

34. Logmans 2011, p. 297-299. Zie ook uitvoerig over dit probleem van ‘het endossementengat’ Zwitser 2006, p. 84 en 85 en Zwitser 2012, p. 67 e.v.

35. Logmans 2011, p. 298 formuleert dat als volgt: ‘(...) toepassing van de directe leer leidt ertoe dat de bank ter uitvoering van de overeenkomst van lastgeving tussen de koper en de bank het ordercognossement niet voor zichzelf houdt maar voor de koper.’

Wij vragen ons in de eerste plaats af of de directe leer van art. 3:110 BW hier wel van toepassing kan zijn. Er is immers geen sprake van *eigendomsverkrijging* van het cognossement door de bank als tussenpersoon (middellijk vertegenwoordiger) waarbij 'de achterman' (de koper/pandgever) direct eigenaar wordt als bedoeld in art. 3:110 BW. Nogmaals, de bank wordt slechts pandhouder. De heersende opvatting is verder dat de directe leer van art. 3:110 BW uitsluitend wordt toegepast op goederen die door bezitsverschaffing worden geleverd, te weten roerende zaken en rechten aan toonder en dus niet kan worden toegepast op rechten aan order.³⁶

5.3. Logmans is het niet eens met de heersende opvatting³⁷ over (de beperking van) de directe leer bij vorderingen aan order. Volgens hem staat het vereiste van endossement er niet aan in de weg dat de Nederlandse bank gaat houden voor de koper. Volgens hem houdt deze het cognossement in pand en de Nederlandse koper wordt dan tegelijkertijd rechthebbende op het cognossement aan order.³⁸ Logmans relateert het endossement als goederenrechtelijke eis voor vestiging van het pandrecht op de vordering aan order als neergelegd in het cognossement.

Gelet op het gesloten goederenrechtelijke systeem vrezen wij echter dat het endossement door de Nederlandse koper/pandgever een constitutief vereiste blijft voor vestiging van het pandrecht. Immers, de Nederlandse koper/pandgever krijgt het cognossement *niet* onder zich om daarop het vereiste endossement te plaatsen. Met inachtneming hiervan en bij de huidige stand van het recht concluderen wij dat twijfelachtig is of een pandrecht op het recht aan order tot aflevering van de zaken belichaamd in het cognossement ten faveure van de Nederlandse bank als pandhouder tot stand komt. Wij herhalen dat ons inziens de directe leer van art. 3:110 BW uit de aard der zaak hier toepassing mist op het pandhouderschap van de bank.

Kan het vereiste van het endossement door de Nederlandse koper/pandgever dan worden opgelost door een machtiging van deze aan de bank om het cognossement namens de koper te endosseren en alle andere handelingen te verrichten ter vestiging van het pandrecht van de bank? Wij menen dat de oplossing van een dergelijke machtiging niet toereikend lijkt. De beoogde hoedanigheid van de bank is niet eigenaar maar pandhouder. Deze kan met het endossement dan evenmin eigendom van het recht op aflevering en van de zaken verschaffen aan de koper/pandgever ('nemo plus-regel'). Ook overigens eindigt in geval van faillissement van de koper/volmachtgever diens volmacht, art. 3:72 BW.

5.4. Hoe lossen wij nu het probleem op voor het geval dat het cognossement is uitgesteld aan de order van de Nederlandse bank? Of wanneer het ordercognossement

is uitgesteld aan de order van de verkoper tevens afzender respectievelijk aan de order van diens bank en de verkoper/afzender respectievelijk diens bank dit cognossement endosseert aan de order van de bank van de koper? Dit ordercognossement wordt dan geen toondercognossement maar het blijft een gaaf ordercognossement. Wellicht kan de oplossing worden gevonden in de mogelijkheid van (de acceptatie van de constructie van) een rechtstreeks pandrecht op de roerende zaken als vermeld in het cognossement. Deze oplossing vergt enige hersengymnastiek over de goederenrechtelijke rol en functie van het cognossement. Hier staan een aantal theorieën tegenover elkaar.³⁹ Kort gezegd is de inzet het antwoord op de vraag of zekerheid op stomende zaken kan worden gevestigd buiten het cognossement om. Deze problematiek raakt aan (de uitleg van) het bekende arrest van de Hoge Raad *Bosman/Condorcamp*.⁴⁰

Eerst de feiten van het arrest. Ontvangstexpediteur Bosman stelde een pandrecht op grond van de door hem gehanteerde FENEX-condities te hebben op de vervoerde zending schoenen die hij feitelijk onder zich hield. Bosman was echter niet het houderschap van het ordercognossement (met endossement) verschaft. De Hoge Raad beslist, kort gezegd, dat de eigenaar door acceptatie van uitgifte van een (ongeclausuleerd) cognossement voor het recht op aflevering van de zaken zichzelf beschikkingsonbevoegd heeft gemaakt om buiten het cognossement om de lading te bezwaren met een pandrecht ten nadele van de houder van het cognossement. Expediteur Bosman wist als architect van het vervoer dat er een cognossement voor die zaken in omloop was. Om die reden had de Hoge Raad er geen moeite mee om zijn gestelde vuistpandrecht op de zaken zelve te laten sneuvelen. De Hoge Raad overwoog:

'Indien de eigenaar van per zeeschip verscheepte zaken ermee instemt dat voor die zaken verhandelbare cognossementen in het verkeer worden gebracht door afgifte daarvan aan verschepers, geeft hij daarmee met werking tegen allen die van dit in het verkeer brengen op de hoogte zijn, de bevoegdheid prijs om ten nadele van hen aan wie deze cognossementen verhandeld zullen worden, pandrecht als bedoeld in art. 1196 (oud) BW [een recht van vuistpand; toevoeging auteurs] op die zaken te vestigen door die zaken zelf, en niet de cognossementen, in de macht van de pandhouder te brengen, zulks tenzij het beding waarop het betreffende pandrecht berust, en de vordering waarvoor dit wordt uitgeoefend, uit de inhoud van de cognossementen zelf blijken.'

De uitspraak strookt met de eisen van het handelsverkeer (het vertrouwen in/op cognossementen). De cognossementhouder hoeft niet bedacht te zijn op hem onbekende pandrechten die niet uit het cognossement blijken.

36. Asser/Bartels, Van Mierlo & Ploeger 3-IV 2013/162.

37. Ook kritisch over deze heersende opvatting: J.W.P.M. van der Velden, *Beleggingsfondsen naar burgerlijk recht* (diss. Nijmegen; Serie Onderneming en Recht, deel 27), Deventer: Kluwer 2008, p. 115 e.v. alsmede Zwitter 2012, p. 67 e.v.

38. Logmans 2011, p. 297-299.

39. Zie voor een uitvoerig overzicht met literatuurverwijzingen Logmans 2011, p. 283 e.v. alsmede Logmans 2013, p. 315 e.v.

40. HR 26 november 1993, ECLI:NL:HR:1993:ZC1155, NJ 1995/446, m.nt. W.M. Kleijn; S&S 1994/25.

Van der Lelij geeft aan het arrest een ruime betekenis die inhoudt dat door afgifte van een cognossement de bevoegdheid wordt prijsgegeven om anders dan door middel van het cognossement pandrecht op de zaken te vestigen.⁴¹ Zekerheid op stomende zaken kan volgens hem niet buiten het cognossement om.

Logmans meent echter dat een pandrecht ook los van het cognossement op de zaken zelf gevestigd zou kunnen worden. Hij betoogt in zijn proefschrift dat ook na afgifte van een cognossement de levering van de roerende zaken die onder de vervoerder berusten, mogelijk is door middel van een 'traditio longa manu' (art. 3:115 BW). Hij bestrijdt dat levering van zaken slechts en exclusief mogelijk is door middel van het cognossement.⁴² Dit wordt ook wel aangeduid als de 'relatieve theorie'.

Wij delen het commentaar van Logmans (en de door hem ter ondersteuning aangehaalde literatuur) dat de theorie van Van der Lelij te rigide is en deze de goederenrechtelijke functie van het cognossement te zwaar aanzet. Art. 8:417 BW is van regelend recht. Het artikel schrijft niet dwingend en noodzakelijk voor dat zaken waarvoor een cognossement is afgegeven alleen geleverd kunnen worden door levering van het cognossement. Partijen kunnen ook levering van de zaken door 'traditio longa manu' afspreken. Het cognossement is geen eigendoms papier. Zwitser wijst er ook op dat naar Engels en Duits recht een cognossement de eigenaar van de zaken ook niet beschikkingsonbevoegd maakt. Naar Engels recht gaat de eigendom over door de enkele intentie van partijen en dat kan geheel buiten het cognossement om.⁴³ De zaken kunnen derhalve ook verpand worden buiten het cognossement om.⁴⁴ Het cognossement is in deze constellatie met name een bewijspapier ('kenpapier')⁴⁵ en legitimatiepapier⁴⁶ in de verhouding tussen de cognossementhouder en de vervoerder. Slechts de recht- en regelmatig houder, zoals blijkt uit het cognossement, is gerechtigd tot aflevering van de zaken. *Bosman/Condorcamp* moet in onze visie met name worden gelezen als een regel van derdenbescherming. De Hoge Raad zegt ook met zoveel woorden dat die bescherming geboden moet worden aan '(...) hen aan wie deze cognossementen *verhandeld* (cursive ring auteurs) zullen worden'. De derde cognossementhouder wordt beschermd tegen zekerheidsrechten op de zaken zelf die niet volgen uit het cognossement.

5.5. De vraag is dus of ten behoeve van de bank buiten levering dan wel verpanding van het ordercognossement om een pandrecht op de stomende zaken kan worden gevestigd. Hier kan de wil van partijen worden gevolgd. De buitenlandse verkoper/afzender wenst de eigendom van de zaken als genoemd in het cognossement over te dragen aan de Nederlandse koper/pandgever. De voor de overdracht noodzakelijke levering(shandelingen) kan (kunnen) dan als volgt geduid worden. De buitenlandse verkoper/afzender of zijn bank stuurt het cognossement aan order, na het eventueel noodzakelijke endossement, aan de Nederlandse bank als opvolgende houder. Als recht- en regelmatig houder van het cognossement is de Nederlandse bank gerechtigd tot aflevering van de vervoerde zaken jegens de vervoerder. Zij kan na (verbintenrechtelijke) toetreding tot de vervoerovereenkomst door aanvaarding van het in de overeenkomst besloten derdenbeding⁴⁷ als enige (art. 8:441 BW) van de zeevervoerder aflevering van de zaken verlangen. De Nederlandse koper is door bezitsoverdracht (art. 3:115 sub c BW) na betaling eigenaar geworden van de zaken.⁴⁸ De eigendom van de zaken gaat over door de uitwisseling van verklaringen tussen koper en verkoper. Erkenning door of mededeling aan de vervoerder van de bezitsoverdracht is niet nodig omdat de vervoerder door afgifte van het cognossement bij voorbaat iedere bezitsoverdracht van de zaken erkent. Zoals al eerder aangevoerd is de vervoerder niet geïnteresseerd in de vraag of hij de vervoerde zaken aflevert aan de eigenaar van die zaken dan wel aan de pandhouder of aan een andere houder van de zaken zoals de ontvangstexpediteur. Met andere woorden, door afgifte van een cognossement erkent hij bij voorbaat de bezitsoverdracht door de verkoper aan de koper van de in het cognossement genoemde zaken. De koper is als eigenaar derhalve bevoegd pandrecht te vestigen waarmee het vuistpandrecht van de Nederlandse bank op de zaken zelf tot stand komt, art. 3:236 BW. De vervoerder kwalificeert dan als derde omtrent wie partijen zijn overeengekomen als bedoeld in art. 3:236 lid 1 BW. Het pandrecht wordt dan gevestigd buiten het cognossement om. De (goederenrechtelijke) leveringsfunctie van het cognossement speelt hier geen rol. De zaken worden immers niet geleverd/verpand door levering/machtsverschaffing van het papier. Het cognossement blijft echter, zoals aangege-

41. Van der Lelij 1996, p. 133. Deze visie wordt onder andere gevolgd door R.D. Vriesendorp, 'Bosman/Condorcamp', AA 1994, afl. 4, p. 242-248.

42. Logmans 2011, p. 283 e.v. met vermelding van veel literatuur en verder uitgewerkt in Logmans 2013, p. 314 e.v. Zie ook ter ondersteuning van de visie van Logmans: Zwitser 2012, p. 180 e.v. Zie ook uitvoerig hierover Asser/Kramer & Verhagen 10-III 2015/468 e.v. alsmede H. Boonk, *Zeerecht en IPR*, Deventer: Kluwer 1998 (hierna: Boonk 1998), p. 109-116. Boonk leidt uit het arrest (slechts) af dat bij botsende rechten van de cognossementhouder en degene die de lading feitelijk onder zich heeft gekregen, de rechten van de cognossementhouder in het algemeen voorgaan.

43. Zwitser 2012, p. 181.

44. Zie ook G.J. van der Ziel, *Het cognossement, naar een functionele benadering* (oratie Rotterdam), Deventer: Kluwer 1999, p. 8 alsmede G.J. van der Ziel, 'Verpanding cognossement', commentaar op *Bosman/Condorcamp*, in: K.F. Haak e.a. (red.), *Uitspraak & Uitleg. Rechtspraak Zee- en Vervoerrecht*, Deventer: Kluwer 1998, p. 112 e.v.: 'Tevens houdt de Hoge Raad de mogelijkheid open dat er pandrecht op de goederen is of wordt gevestigd zonder dat óók de (verhandelbare) cognossementen in de macht van de pandhouder worden gebracht. Dit is denkbaar, mits de cognossementen niet in de macht van de pandgever blijven, want dan is niet voldaan aan het vereiste dat de goederen volledig uit de macht van de pandgever moeten raken.'

45. Het gaat dan om het bewijsvermoeden dat de cognossementhouder de feitelijke macht over de zaken uitoefent, zie Logmans 2013, p. 315 e.v.

46. Art. 8:441 lid 1 BW. Zie voor een toepassing daarvan op een pandrecht van de ontvangstexpediteur op een met het cognossement op één lijn gestelde ship's delivery order: Hof Den Haag 27 januari 2009, ECLI:NL:GHSGR:2009:BH1446, r.o. 20, S&S 2009/60.

47. Spanjaart 2012, p. 90 e.v. en Zwitser 2006, p. 25 e.v.

48. Zwitser 2012, p. 228.

ven, een belangrijke rol spelen als bewijs- en legitimatiepapier ten faveure van de bank als pandhouder. Met het cognossement in handen kan de Nederlandse bank overeenkomstig de onderliggende pandafspraken grip krijgen op de lading of, beter gezegd, kan zij als enige tegen presentatie van het cognossement aan de vervoerder aflevering van de zaken verkrijgen. Na de aflevering van de zaken aan de bank als cognossementhouder komen de zaken in zijn macht als pandhouder.

We erkennen dat dit een dogmatische (theoretische) constructie is. Er wordt 'door het cognossement' heen gekeken en er wordt buiten dat cognossement om rechtstreeks een vuistpandrecht op de zaken zelve gevestigd. De constructie dient echter de eisen van het internationale rechtsverkeer en daarmee de handelspraktijk. Op deze wijze worden ook de gerechtvaardigde belangen van een vlot lopend financieringsverkeer gewaarborgd.⁴⁹ Een andere opvatting zou met zich brengen dat het eigendom van (en daarmee het pandrecht op) de vervoerde zaken tijdens het transport in een soort niemandsland zou zweven. Dat kan rechtens niet juist zijn.

5.6. Samengevat zijn er drie mogelijkheden op grond waarvan de Nederlandse bank mogelijk een pandrecht zou kunnen vestigen op (het in het cognossement belichaamde recht tot aflevering van) de inkomende zaken vervoerd onder het cognossement.

De eerste mogelijkheid is dat het cognossement door de afzender of diens bank in blanco wordt geïndosseerd en geleverd aan de Nederlandse bank. Het cognossement wordt dan een toonderstuk en dit stuk is overdraagbaar door middel van (enkele) bezitsverschaffing. De bank wordt dan direct pandhouder en de Nederlandse koper/pandgever, in de interne relatie tot de bank, rechthebbende op de vordering tot aflevering. De koper kan hier echter niets mee; hij houdt het cognossement niet en kan zich jegens de vervoerder niet legitimeren als rechthebbende.

De tweede mogelijkheid is het 'oprekken' van de directe leer van art. 3:110 BW tot vorderingen aan order. Hoewel een aantal schrijvers het oprekken van de directe leer bepleit, is het zeer de vraag of een dergelijke 'opgerekte' directe leer door de Hoge Raad wordt gevolgd, gelet op ons gesloten goederenrechtelijke systeem. Ook verder herhalen wij dat art. 3:110 BW ons inziens hier toepassing mist.

De derde mogelijkheid is dat er 'door het cognossement' heen wordt gekeken en er rechtstreeks een vuistpandrecht op de zaken wordt gevestigd. Wij menen dat het mogelijk is om buiten het cognossement een pandrecht op de zaken onder de vervoerder te vestigen als bedoeld in art. 3:236 lid 1 BW. De vervoerder geldt dan als de derde omtrent wie partijen zijn overeengekomen. Daarbij is van belang dat op grond van de regels van Boek 8 BW, in het bijzonder art. 8:441 lid 1 BW, de Nederlandse bank als recht-

en regelmatig houder van het aan zijn order uitgestelde cognossement als enige aflevering van de zaken van de vervoerder kan vorderen. Volgens ons is de derdenbeschermingsregel van *Bosman/Condorcamp* geen belemmering voor deze mogelijkheid. Immers, de derde die hier beschermd zou moeten worden is niet de koper van de zaken tevens de derde recht- en regelmatig cognossementhouder Condorcamp, maar de Nederlandse bank van de koper. Deze wil nu juist wel een pandrecht op de zaken kunnen uitoefenen door middel van het cognossement dat aan zijn order is uitgesteld. De Nederlandse bank als cognossementhouder heeft de bescherming van *Bosman/Condorcamp* niet nodig; integraal!

6. PANDRECHT OP ELEKTRONISCHE COGNOSSEMENTEN

6.1. Een kort uitstapje naar het elektronische cognossement (e-B/L) mag niet ontbreken in dit overzicht. Een uitvoerige behandeling van het elektronisch cognossement en de vestiging van een pandrecht hierop is niet onze bedoeling. Dat valt buiten het bestek van dit artikel. We maken slechts enkele kanttekeningen. De vraag is of naar Nederlands recht een pandrecht kan worden gevestigd op de e-B/L.

De internationale handel heeft een toenemende behoefte aan de afschaffing van papier en vervanging door elektronische equivalenten.⁵⁰ Ook het papieren cognossement wordt gezien als een relikwie uit het verleden. De voordelen van een e-B/L zijn met name gelegen in snelheid, zekerheid en reductie van kosten. De praktijk is echter weerbarstig.

6.2. Wat is een e-B/L? In de basis is het een serie van elektronische berichten met informatie of instructies over de relevante lading alsmede het vervoer en de aflevering daarvan, op dezelfde wijze als een papieren cognossement. De uitwisseling van berichten gebeurt in het algemeen door middel van een vorm van 'Electronic Data Interchange' waarbij een format voor de berichten vooraf is afgesproken. Essentieel is dat alle belanghebbenden aangesloten moeten zijn op hetzelfde e-B/L-systeem met een neutrale Trusted Third Party (TTP). Een TTP is nodig om de elektronische sleutels te bewaren. De opvolgende houder van de e-B/L moet telkens van de TTP de unieke code (sleutel) krijgen om de grip op de e-B/L en de lading te behouden. In het ideale geval ontvangt de laatste koper/houder de unieke sleutel in de vorm van een code voor die e-B/L, welke sleutel hij doorstuurt aan de vervoerder. Past die sleutel op 'het slot' dat de vervoerder altijd heeft 'gedragen' dan mag en moet de vervoerder de lading aan deze 'sleutelhouder' afleveren.⁵¹ Een belangrijk uitgangspunt van de hierna te bespreken systemen voor de e-B/L is overigens dat deze altijd op enig moment kan worden omgezet in een papieren cognossement.

49. Zie hiervoor ook R.M. Wibier, 'De verpandbaarheid van voorwaardelijke eigendom: tijd om het eigendomsvoorbehoud ten grave te dragen?' HR 3 juni 2016, ECLI:NL:HR:2016:1046 (*Rabobank/Reuser*), *NTHR* 2016, afl. 4, p. 214.

50. Zie bijvoorbeeld ook het initiatief van ICC en SWIFT ter zake de Bank Payment Obligation (BPO). Ingeval de bank een BPO op zich neemt, is zij gehouden tot betaling in geval van een match van elektronische data. De relevante regels zijn neergelegd in: D.J. Hennah, *The ICC guide to the Uniform Rules for Bank Payment Obligations* (ICC Publication, no. 751E), Paris: ICC 2013.

51. M.H. Claringboud, 'Elektronische cognossementen en zeevrachtbrieven', *Weg en Wagen* 2014, afl. 72, p. 8.

De internationale handel toont toenemende interesse in e-Bs/L, maar het gebruik met name in de commodityhandel blijft beperkt. Goldby⁵² identificeert zes problemen:

- ‘(i) lack of confidence in the system
- (ii) uncertainty on risks and liabilities
- (iii) absence of single universal standard for electronic communications
- (iv) absence of technical infrastructure in developing countries
- (v) government requirements at entry/exit points
- (vi) the number and variety of participants in a transaction.’

Initiatieven om te komen tot geïntegreerde systemen van e-Bs/L zijn genomen door Bolero⁵³ en door ESS (Electronic Shipping Solutions). De laatste met essDOCS.⁵⁴ Beide systemen voorzien in het gebruik van e-Bs/L aan order.⁵⁵ De houder van een e-B/L aan order kan door ‘designation’ een opvolgende houder creëren die daarmee ‘Designated Holder’ wordt, derhalve ‘Consignee Holder’, vgl. Rule 3.4 (4) van het Bolero Rule book. De bedoeling is dat daarmee ook het recht op aflevering overgaat op deze ‘Consignee Holder’. Volgens Rule 3.4.1 (2) houdt de vervoerder de zaken dan aan de order van deze nieuwe ‘Holder’. Rule 3.5.3 gaat over ‘Pledge Holders’. Daarin is onder meer vastgelegd dat de ‘Consignee Holder’ zijn bank kan aanwijzen als ‘Designated Pledge Holder’. Rule 3.5.1 regelt de overgang van het vorderingsrecht tot afgifte door een mechanisme van een soort tripartite ‘novation’ (schuldvernieuwing) waarbij de aanduiding van een nieuwe ‘Holder-To-Order’ of ‘Consignee Holder’ geschiedt door een overeenkomst tussen de nieuwe en de voorgaande ‘Holder’ alsmede de vervoerder onder e-B/L. De laatste komt dan een nieuwe vervoerovereenkomst overeen met de nieuwe ‘Holder’ die in de plaats treedt van de oude vervoerovereenkomst.⁵⁶ Het ESS-systeem is uitgebreider, maar functioneert langs dezelfde lijnen.

Wij kennen geen Nederlandse of buitenlandse jurisprudentie over een van beide systemen voor e-Bs/L.

6.3. Hoe past de e-B/L in het Nederlandse recht?

Opvallend is dat het Nederlandse zeerecht in Boek 8 BW geen regels geeft, noch voor e-Bs/L, noch voor elektronische handtekeningen.⁵⁷ Wij nemen echter aan dat de regels uit Boek 3 en 6 BW over de mogelijkheid van elektronische handtekeningen en elektronische handel deze lacune

aanvullen, gelet op de gelaagde structuur van het BW. Art. 6:227a-227c BW staan de elektronische handtekening en elektronische handel onder voorwaarden toe.⁵⁸ Er is geen regel in Boek 8 BW die het gebruik van een elektronische handtekening en de uitgifte van een e-B/L verbiedt. Hier zit derhalve niet de pijn. Het probleem is de door het BW vereiste levering van een cognossement aan order. De levering van een cognossement aan order geschiedt door bezitsverschaffing van het papier en endossement, als omschreven in art. 3:93 juncto 8:416 BW. Pandrecht op een recht aan (toonder of) order wordt op dezelfde wijze gevestigd volgens art. 3:236 BW. Het (toonder- of) orderpapier moet worden gebracht in de macht van de pandhouder of van een derde. De vestiging van een pandrecht op een recht aan order vereist tevens endossement. Martius heeft er in zijn proefschrift *Elektronisch handelsrecht* al op gewezen dat dit wettelijk vereiste een belemmering is voor levering van een recht aan toonder of order.⁵⁹ Hij heeft aangegeven dat ter bevordering van de elektronische handel de tekst van art. 3:93 BW door de wetgever moet worden aangepast.⁶⁰ Wij sluiten ons hierbij graag aan! Bij gebreke van een (toonder- of) orderpapier bestaat er naar Nederlands recht geen (overdraagbaar) recht aan (toonder of) order. Levering van rechten aan toonder of order als beoogd door systemen van Bolero en essDOCS zijn naar Nederlands recht derhalve contra legem. Naar Nederlands recht is levering en verpanding van een e-B/L alleen mogelijk in geval van een cognossement op naam. Immers, cessie (art. 3:94 BW) vereist geen levering van het papier. Een dergelijk elektronisch cognossement is volgens art. 8:412 juncto 6:227a-227c BW een geldig cognossement.

6.4. De conclusie is derhalve dat bij gebruik van e-Bs/L pandrecht op de vordering tot aflevering jegens de zeevervoerder moet worden gevestigd overeenkomstig de wettelijke regels voor vordering op naam. Creatie van een orderpapier en levering daarvan door bezitsverschaffing (en endossement) is bij gebruik van e-Bs/L niet mogelijk. Het vorderingsrecht neergelegd in de e-B/L is een vordering op naam en voor levering of verpanding daarvan gelden derhalve de regels voor levering en verpanding van vordering op naam. Met name voor (de financiering van) de commodityhandel is dit een belangrijk obstakel, zeker wanneer de lading verschillende malen wordt doorverkocht terwijl deze nog stomend is.

52. M. Goldby, *Electronic documents in maritime trade: law and practice*, Oxford: OUP 2013, p. 1. Het citaat is afkomstig uit R. Aikens e.a., *Bills of Lading*, London: Informa Law from Routledge 2016 (hierna: Aikens 2016), p. 47, noot 163.

53. Zie bolero.net.

54. Zie essdocs.com.

55. Vgl. Rule 3.1 (4) Bolero Rule-book, te vinden op bolero.net/bolero-rulebook-access.

56. F. Stevens, *Vervoer onder cognossement*, Gent: Larcier 2001, p. 107 alsmede Aikens 2016, p. 49.

57. Art. 8:399 BW over de uitgifte van cognossementen houdt geen rekening met de elektronische handtekening. De Rotterdam Rules (Verdrag van de Verenigde Naties inzake de overeenkomsten voor het internationaal vervoer van goederen geheel of gedeeltelijk over zee, *Trb.* 2011, 222) geven uitdrukkelijk een regeling voor ‘Electronic Transport Records’ in art. 1 en 17-22. Opvallend is dat art. 8:44, 8:916 en 8:1119 BW wel een regeling geven voor de elektronische handtekening.

58. Deze artikelen zijn een uitvloeisel van art. 9 Richtlijn 2000/31/EG (*PbEG* 2000, L 178/1).

59. H.P.A.J. Martius, *Elektronisch handelsrecht. Een verhandeling over de juridische aspecten van elektronische communicatie in het handelsrecht met bijzondere aandacht voor het verzekerings- en vervoerrecht* (diss. Heerlen; NTHR-reeks, deel 8), Zutphen: Uitgeverij Paris 2008 (hierna: Martius 2008), p. 199.

60. Martius 2008, p. 202 en 165.

6.5. In feite is bij Bolero en het ESS-systeem sprake van een diffuus netwerk van obligatoire afspraken tussen de vervoerder onder de e-B/L en de overige deelnemers. De goederenrechtelijke levering van vorderingen tot afgifte jegens de vervoerder onder de e-B/L blijft beheerst door het toepasselijke nationale goederenrecht.

Is dit het dan? De vraag dringt zich op of ter bevordering van het gebruik van de e-B/L hier niet op dezelfde wijze als beschreven in par. 5.5 een vuistpandrecht op de stommende zaken zelve zou kunnen worden gevestigd waarbij de zaken overeenkomstig de onderliggende pandafspraken en vestigingsformaliteiten in de macht zijn gebracht van de pandhouder of van een derde omtrent wie partijen zijn overeengekomen (lees: de vervoerder onder de e-B/L), art. 3:236 lid 1 BW. De bank is als exclusieve 'sleutelhouder' in ieder geval gelegitimeerd tot aflevering van de zaken jegens de zeevervoerder. Hier kan een vergelijking worden gemaakt met het papieren cognossement als bewijs- en legitimatiepapier. Als 'houder' van de e-B/L heeft de bank 'grip op de lading' en kan de bank als enige afgifte van de zaken vorderen. Met aanvaarding van deze constructie brengen wij de ontwikkeling van de e-B/L ook weer verder.

7. ENIGE ASPECTEN VAN INTERNATIONAAL PRIVAATRECHT

7.1. Deze studie is naar onze mening niet volledig indien niet tevens een paar beknopte, algemene opmerkingen gemaakt worden over het op het pandrecht toepasselijke IPR-goederenrecht. We volstaan met enige hoofdlijnen.⁶¹ Zaken onder cognossement reizen van het ene land (rechtsstelsel) naar het andere. De vraag is welke invloed dergelijk vervoer heeft op het goederenrechtelijke regime van de zaak. Voor roerende zaken geldt dat de goederenrechtelijke status in beginsel wordt geregeerd door de wet van het land waar de zaken zich bevinden, de *lex rei sitae*. Hieronder vallen ook kwesties als de vraag of een zaak vatbaar is voor vestiging van een zekerheidsrecht, welke eisen aan de vestiging van een zekerheidsrecht moeten worden gesteld, wat de aard en inhoud van dit zekerheidsrecht is en op welke wijze dit recht zich wijzigt, overgaat en tenietgaat en welke de onderlinge verhouding van rechten op een zaak is, vgl. art. 10:127 BW.

7.2. Het toepasselijke recht bij zaken op transport (*res in transitu*) is moeilijk vast te stellen. De *lex rei sitae* is hier een moeilijk te hanteren aanknopingspunt. Art. 10:133 BW bepaalt ten aanzien van het goederenrechtelijke regime op zaken die krachtens een overeenkomst tot internationaal vervoer worden vervoerd het volgende:

'1. Het goederenrechtelijke regime met betrekking tot een zaak die krachtens een overeenkomst van internatio-

naal vervoer wordt vervoerd, wordt beheerst door het recht van de staat van bestemming.

2. Indien het in lid 1 bedoelde vervoer plaatsvindt ter uitvoering van een koopovereenkomst of een andere overeenkomst die verplicht tot overdracht van de vervoerde zaak, of ter uitvoering van een tot vestiging van rechten op die zaak verplichtende overeenkomst, wordt, in afwijking van lid 1 een aanwijzing van het op de bedoelde overeenkomst toepasselijke recht, opgenomen in die overeenkomst, geacht mede betrekking te hebben op het goederenrechtelijke regime met betrekking tot de vervoerde zaak.'

De bepaling adresseert niet expliciet het vervoer van zaken onder cognossement. Uit het in 1998 door de Staatscommissie IPR uitgebrachte advies⁶² (par. 10) over het internationaal goederenrecht volgt dat deze verwijzingsregel mede van toepassing is bij vervoer van zaken onder cognossement. Om deze reden geldt de *lex destinationis* ook als het toepasselijke recht op het goederenrechtelijke regime met betrekking tot het vervoer van zaken onder cognossement en niet de *lex cartae sitae* (het recht van de plaats van ligging van het cognossement).⁶³ Lid 2 geeft de mogelijkheid van een (indirecte) goederenrechtelijke rechtskeuze in bijvoorbeeld de koopovereenkomst en/of de kredietovereenkomst. Ons is overigens niet duidelijk wat in lid 2 precies bedoeld wordt met vervoer van een zaak dat plaats zal vinden 'ter uitvoering van een tot vestiging van rechten op die zaak verplichtende overeenkomst'.⁶⁴

7.3. Wij nemen aan dat op de prealabele vraag of een pandrecht gevestigd is op de vordering aan order als neergelegd in het cognossement art. 10:136 BW van toepassing is. Art. 10:136 BW vermeldt als conflictregel de *lex cartae sitae* voor het goederenrechtelijke regime met betrekking tot een vordering aan toonder neergelegd in een toonderstuk en geldt ons inziens naar analogie in ieder geval ook voor vorderingen aan order. Voor vorderingen op naam 'neergelegd' in een e-B/L geldt de conflictregel van art. 14 Rome I (art. 10:135 BW).⁶⁵

7.4. Hoe fijnmazig de conflictregels ook kunnen worden geformuleerd, aannemelijk is dat bij een botsing tussen rechten ontleend aan het cognossement en rechten ontleend aan (rechts)handelingen met betrekking tot de zaak zelf het recht van de plaats van de bestemming van de zaken voorrang neemt. Het gaat uiteindelijk immers om de zaak, zodat beslissend is de *lex rei sitae* (lees: de *lex destinationis*) van de zaak. Boonk heeft terecht gewezen op de praktische voordelen van de toepasselijkheid van het recht van de plaats van bestemming. De soms complexe problemen met betrekking tot de goederenrechtelijke positie en de botsende rechten tussen meerdere partijen doen zich in de praktijk immers vooral voor waar de lading uit het schip is gelost en derhalve in de loshaven.

61. Vgl. uitvoerig hierover Asser/Kramer & Verhagen 10-III 2015/468 e.v. alsmede Boonk 1998, p. 109-116.

62. Te raadplegen via de website van het Ministerie van Justitie: justitie.nl.

63. Art. 10:134 en 10:136 BW.

64. Asser/Kramer & Verhagen 10-III 2015/477 noemt als, ons inziens nogal theoretisch, voorbeeld een overeenkomst van geldlening die verplicht tot vestiging van een vuistpandrecht en daarom de aanleiding is van het vervoer naar de pandhouder.

65. Vgl. J.A. van der Weide, *Tekst & Commentaar Burgerlijk Wetboek*, Deventer: Kluwer 2015, art. 10:135 BW, aant. 1-6.

Boonk wijst er verder op dat geschillen tussen die partijen vaak worden voorgelegd aan de kortgedingrechter. Het is dan praktisch en effectief wanneer deze zijn eigen recht kan toepassen.⁶⁶ De *lex destinationis* is derhalve uiteindelijk van toepassing op de vraag of een Nederlandse pandhouder zijn zekerheidsrechten op de vervoerde zaken onder cognossement geldend kan maken.

8. TOT BESLUIT

8.1. In de door ons beschreven speciale gevallen van de vestiging van pandrecht op stromende zaken vervult het cognossement met name zijn rol als bewijs- en legitimatiepapier. De beoogde pandhouder van de zaken is als recht- en regelmatig cognossementhouder bij uitsluiting gerechtigd tot aflevering van de zaken jegens de vervoerder. Het pandrecht wordt dan gevestigd als vuistpandrecht op de zaken, art. 3:236 lid 1 BW. In die gevallen is de goederenrechtelijke rol van het cognossement als leveringsinstrument niet van belang. Hetzelfde kan volgens ons gelden voor het elektronische cognossement. Het pandrecht wordt gevestigd als vuistpandrecht op de vervoerde zaken waarbij de bank als houder van de e-B/L evenzeer 'grip op lading' heeft omdat zij als enige aflevering kan vorderen. Deze oplossing dient de eisen van het internationale rechtsverkeer en komt zo ook tegemoet aan de gerechtvaardigde belangen van een vlot lopend financieringsverkeer.

66. Boonk 1998, p. 116.